

THE EMERGENCE OF THE WORK "HIDOYA"

Bekmirzaev Ilhomjon Isroiljonovich

Professor of the Department of "Social Sciences and Law" of the International Islamic Academy of Uzbekistan, Doctor of Historical Sciences

Gadjiev Mavlidin Gadjievich

Doctoral student of the Department of "Study of Islamic Studies and History of Islamic Civilization ICESCO" of the International Islamic Academy of Uzbekistan. Phone. 99-8538090

90-0996193/ Fax. 71-2440065. e-mail. ilhomorient@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14724920>

ARTICLE INFO

Received: 16th January 2025

Accepted: 22th January 2025

Online: 23th January 2025

KEYWORDS

Burhān al-Dīn Marginani, Hidāyah, Mukhtasar al-Quduri, Jame' al-saghir, Muhammad Shaybani, Hanafi madhabi, Shafi'i madhabi fiqh, jurist, Bidayat al-mubtadi, Kifayat al-muntahi.

ABSTRACT

Due to the activities of several generations of jurists, the traditions of the Mā Warā' al-Nahr school and the works of its representatives have become widespread in various regions of the Hanafi school. The works of Mā Warā' al-Nahr authors were used both as a guide in the practice of jurisprudence and as textbooks for teaching students. One of these scholars was Burhān al-Dīn al-Marghīnānī (d. 1196). The full name of this great person is Burhān al-Dīn 'Alī bin Abī Bakr ibn 'Abd al-Jalīl ar-Rashidani al-Marghīnānī al-Farghānī. He is known by the terms "Shaykh al-Islam" and "Sahib al-Hidāyah". The fact that the isnads of jurists in the development of the "Kitab al-Hidāyah" are often cited separately and commented on, indicates that this work of is Burhān al-Dīn al-Marghīnānī has great authority. This article provides complete information about the structural structure of the work "Hidāyah" and the research conducted on it.

"ҲИДОЯ" АСАРИНИНГ ЮЗАГА КЕЛИШИ

Бекмирзаев Илхомжон Исроилжонович

Ўзбекистон халқаро ислом академияси "Ижтимоий фанлар ва ҳуқуқ" кафедраси профессори, тарих фанлари доктори

Гаджиев Мавлидин Гаджиевич

Ўзбекистон халқаро ислом академияси

"Исломшунослик ва ислом цивилизацияси тарихини ўрганиш ICESCO" кафедраси докторанти. Қўл. 99-8538090

90-0996193. Факс. 71-2440065. e-mail. ilhomorient@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14724920>

ARTICLE INFO

Received: 16th January 2025

Accepted: 22th January 2025

Online: 23th January 2025

KEYWORDS

Бурхонуддин Марғинович, Ҳидоя, Мухтасар ал-

ABSTRACT

Фақиҳларнинг бир неча авлодларининг олиб борган фаолиятлари туфайли Мовароуннаҳр мактабининг анъаналари ва унинг намоёндалари асарлари ҳанафийлик мазҳабида бўлган турли минтақаларда кенг тарқалди. Мовароуннаҳрлик муаллифларнинг асарлари фикҳ амалиётида қўлланма сифатида ҳам,

Қудурий, Жомеъ ас-сағир,
Муҳаммад Шайбоний,
Ҳанафий мазҳаби,
Шофеъий мазҳаби фикҳ,
фақиҳ, Бидоят ал-
мубтади, Кифоят ал-
мунтаҳи.

талабаларни ўқитишда дарслик сифатида ҳам фойдаланилди. Мана шундай алломалардан бири Бурҳонуддин ал-Марғионий (ваф. 1196 й.) эдилар. Бу улўф зотнинг тўлиқ исмлари – Бурҳониддин Али ибн Аби Бакр ибн Абдужалил ар-Рошидоний ал-Марғионий ал-Фарғоний. «Шайхулислом» ва «Соҳиб ал-Ҳидоя» атамалари билан машҳурдир. кўпинча фақиҳларнинг «Китоб ал-Ҳидоя» ни ўзлаштиришдаги иснодлари алоҳида келтирилиши, кўплаб шарҳланиши Бурҳониддин ал-Марғионийнинг мазкур асари катта обрўга эга эканлигига далолат қилади. Ушбу мақолада “Ҳидоя” асарининг таркибий тузилиши ва ун бўйича олиб борилган тадқиқотлар ҳақида тўлиқ маълумотга эга бўлинади.

Мовароуннаҳрлик фақиҳлар томонидан яратилган 20га яқин фикҳий манба Муҳаммад ибн Хасан Шайбоний (р.х.)нинг «ал-Жомийъ ас-сағир» асарини шарҳлашга бағишланган бўлиб Мовароуннаҳр фақиҳлари ўша даврда бу манбани ёдлар эдилар. Бурҳонуддин Марғионий (ваф. 593/1197 й.) эса, ушбу ёзилган асарларни ҳажм жиҳатидан катта бўлгани, ўқувчига уни ўзлаштиришда қийинчилик туғдиргани учун ҳажм жиҳатидан кичик, мазмун жиҳатидан эса, барча фикҳга доир мавзуларни ўз ичига қамраб олган, ўқувчилар ёдлаб олишларига ва керакли фикҳий масалани осон топишда қулай бўлган асар яратишни олдиға мақсад қилган эди. Бурҳонуддин Марғионий тахминан, 1165 йилда Боғдодга келганида Қудурийнинг «Мухтасар ал-қудурий» асарини тасаввуридаги фикҳга оид ёзилган асарлар ичида энг муносиб манба экани ва у асар ўзига жуда манзур бўлганини таъкидлайди¹. Натижада у дастлаб, Муҳаммад Шайбонийнинг «ал-Жомийъ ас-сағир» ва Қудурийнинг «Мухтасар ал-қудурий» асарлари асосида «Бидоят ал-мубтади» асарини ёзади. Муаллиф кейинчалик ушбу асарига «Кифоят ал-мунтаҳи» номли шарҳ ёзди. Лекин ушбу ёзган шарҳини ҳажм жиҳатидан катта бўлиб кетгани сабабидан ўқилмай қолишидан кўрқди. Шундан сўнг, Бурҳонуддин Марғионий «Бидоят ал-мубтади» асарига аввалги «Кифоят ал-мунтаҳи» шарҳига нисбатан қисқа, замондош фақиҳлар томонидан ишлаб чиқилган ва барча соҳаларда ҳанафий фикҳини ўзида мужассам қилган асари «Ҳидоя»ни ёзишга киришди². Муаллиф ушбу «Ҳидоя» асарини ўн уч йил давомида, рўздор ҳолатида

¹ Соид Бектош. Таҳқиқ ал-Ҳидоя.– Ж:И. – Мадина ал-Мунаввара: Дор ас-сирож, 2019. – Б.7.

² Ўзбекистонда Бурҳонуддин Марғионийнинг илмий мероси, хусусан “Ҳидоя” асари борасидаги дастлабки тадқиқотлар шарқшунос олим Одил Қориев томонидан мустақилигимизнинг дастлабки йилларидан бошланган. Одил Қориев ЎзР ФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар хазинасида асарнинг энг қадимий нусхаларидан бири сақланишини аниқлади. Бу қўлёзма ҳозирча фанга маълум бўлган энг қадимий икки нусхадан бири бўлиб, у 1280 йилда кўчирилган. Шунингдек, “Ҳидоя” асарининг бундан-да қадимийроқ бўлган яна бир нусхаси 1206 йилда кўчирилган ва у Истанбулда сақланади. Маълумот учун қаранг: Одил Қориев. “Бурҳонуддин ал-Марғионий - ҳуқуқшунос” / «Шарқшунослик» тўплами. Т., 1993й. №4. Б.71-75; Шунингдек, Қирғизистоннинг Ош шаҳридан бўлган ва ҳозирда Туркиянинг Карабук университети Илоҳиёт факультети профессори Айтмамат Қориев Бурҳонуддин Марғионий ҳаёти ва илмий мероси доирасида туркум илмий рисола ва мақолалар эълон қилиб бормоқда. Ҳозирда илоҳиёт факультети магистр ва талабаларига “Ҳидоя”

ихлос ва илмга муҳаббат билан ёзди. У кишини ушбу ихлоси кейинчилик “Ҳидоя”ни то ҳозирги кунимизга қадар илм аҳлининг эътиборидан тушмаган мўътабар манба ўлароқ етиб келишига сабаб бўлди. Бурҳониддин Марғиновий ушбу «Ҳидоя» асарини ҳижрий 573/1177 йил зулқаъда ойининг 4-куни ёзиб тугатган.

“Ҳидоя” асарини ўз замонасида машҳур қилган Бурҳонуддин Марғиновийнинг энг яқин шогирди – Шамсул-аимма Муҳаммад ибн Абдусаттор Кардарий (ваф. 642/1244 й.) ҳисобланади. Шамсул-аимма Кардарий шу билан бир пайтда Муҳаммад ибн Абу Бакр Имомзода (ваф. 573/1177-78 й.), Аҳмад ибн Абу Бакр Собунӣ (ваф. 580/1184-85 й.), Умар ибн Бакр Заранжарий (ваф. 584/1188-89 й.), Аҳмад ибн Муҳаммад Аттобий, Ҳаммод ибн Иброҳим Саффор, Фаҳруддин Қозихон, Умар ибн Муҳаммад Ақилий (ваф. 596/1199-1200 й.), Маҳмуд ибн Аҳмад Форйобий (ваф. 607/1210-11 й.) каби замонасининг машҳур фақиҳлари қўлида ўқиган ва улар номидан ривоят қилиш ҳуқуқига (*ал-ҳаққ би-р-ривоя*) эга бўлган. Кафавий Шамсул-аимма Кардарийни муқаллид ҳанафий фақиҳларининг учинчи табақасига киритган.³

Бурҳонуддин Марғиновий 511/1118 йили ражаб ойининг саккизинчи куни душанбада чошгоҳ пайтида таваллуд топган. Аллома умрининг асосий даврини Самарқандда ўтказиб, 593/1197 йили Самарқандда вафот этган ва Чокардиза қабристонига дафн қилинган⁴.

Марғиновийлар сулоласи Мовароуннаҳр фикҳ мактаби тарихида Марғиновийлар сулоласининг ўрни беқиёсдир. Умуман, *Марғиновий* машҳур фақиҳлар сулоласининг исми ва насаби сифатида танилган. Улар Фарғона водийсининг ҳозирги Марғилон (*Марғинов*) шаҳрида яшаганликлари учун, *Марғиновий* номи билан шуҳрат қозонган.

Бурҳонуддин Марғиновийнинг илмий мероси Бурҳонуддин Марғиновий ёшлигиданоқ тинимсиз илм ўрганди ва ҳанафий мазҳаби бўйича ўз даврининг буюк фақиҳи даражасига кўтарилди. Унинг фикҳ илми бўйича бундай юксак даражага кўтарилиши учун қуйидаги омиллар сабаб бўлди:

Биринчидан, у олий истеъдод, ўткир тафаккур эгаси ва илм-фан шайдоси эди. Илмга қизиқиш уни узоқ сафарларга чорлаб, ўша даврнинг асосий фанларини ўзлаштириши учун имкон яратиб берди.

Иккинчидан, у яшаган давр Шарқ уйғониш даврининг биринчи босқичи бўлмиш IX-XII асрларга, яъни Ўрта Осиёда жамият тараққиёти учун фикҳ илмига катта зарурат туғилган бир даврга тўғри келди. Фикҳ илми бўйича у ёзган асарлар, айниқса, «Ҳидоя» китоби ўша давр ҳуқуқий муаммоларини ечиб беришга қаратилган эди.

Учинчидан, Марғиновийнинг Абу Ҳанифа Нўъмон ибн Собит (р.х.) асос солган ҳанафий мазҳаби, яъни ҳуқуқий мактабига мансублиги ҳам унинг ўсиб, камолот чўққисига кўтарилиши учун катта омил бўлди. Негаки, Абу Ҳанифа шариатнинг учта асосий манбаси (Қуръон, Сунна, ижмо)дан кейин, тўртинчи манба бўлмиш рационал

асаридан дарс беради. Маълумот учун қаранг: Dr. Antmamat Kariev. Burhaneddin el-Merginâni'nin “el-Hidâye” isimli eseri ve hukuk ilmindeki yeri // Orta Asya alimlerinin islam medeniyetine katkıları: Kongreler dizisi (10-12 Ekim 2018 Bishkek / Kirgizistan). – 11s.

³ Маҳмуд ибн Сулаймон ал-Кафавий. Мунтахаб а‘лом ал-ахёр фи табақот ҳанафий ал-мухтор. – Т.: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти Қўлғизмалар фонди // Қўлғизма № 91. – В. 98^б–155^а

⁴ Лыкошин Н.С. Автор Хидая // Туркестанские ведомости. 1907. № 106. – С. 64.

манба, яъни қиёсга бошқа мазҳабларга нисбатан кўпроқ эътибор қаратгани билан ажралиб туради. Шунингдек, халқ ичида ёйилиб, уларнинг ҳаётига сингиб кетган урф-одатлар ҳанафий мазҳабида ҳуқуқий муаммоларни ҳал қилишда қўшимча манба сифатида кенгроқ кўламда қўлланилади.

Мазкур омиллар, айниқса, ҳанафий мазҳабининг раъй ва қиёсга таянгани Бурҳонуддин Марғиновийга ўз малакасини ошириб, ислом ҳуқуқи фалсафасининг туб моҳиятини англаб олиш ва бу чексиз соҳада эркинлик билан фикр юритиш учун муносиб шароит яратиб берди.

«Ҳидоя» асарининг 200дан ортиқ қўлёзма нусхалари бугунги кунда дунёнинг кўплаб қўлёзма фондларида жумладан, Кувайт (ал-Кувайт), Тунис (Тунис), Саудия Арабистони (Макка, Жидда, Тоиф), БАА (Абу Даби), Сурия (Дамашқ), Қатар (Доҳа), Германия (Берлин), Австрия (Вена), Голландия (Лайден), Франция (Париж), Англия (Лондон, Оксфорд), АҚШ (Принстон), Швеция (Упсала), Италия (Болония), Россия (Санкт-Петербург), Ҳазоир (ал-Ҳазоир), Туркия (Истанбул), Миср (Қоҳира), Покистон (Пешовар ва Исломобод), Ҳиндистон (Рампур) қўлёзма архивларида сақланиши бу асарнинг қанчалар эътироф этилганлигини кўрсатади.⁵

Ҳидоя асарига ёзилган шарҳлар Ҳидоя китоби тўққиз асрдан буён ҳанафий мазҳаби бўйича энг муҳим ва мўътабар қўлланма сифатида барча мусулмон мамлакатлари мадрасалари ва исломий олий ўқув юртларида ўқитилиб келинмоқда. Унинг матни ва қисқартмалари устидан машҳур фақиҳлар томонидан 60дан ортиқ шарҳлар ва ҳошиялар ёзилиб, ушбу мазҳабнинг тарқалиши йўлида таъсирчан омил сифатида хизмат қилиб келгани ҳаммага маълум.⁶

Ҳозирда бизгача етиб келган Ҳидояга ёзилган шарҳларнинг сони 35тадан ошади. Агар биз Ҳидоянинг қисқартмаси «ал-Виқоя» ва унинг қисқартмаси «Мухтасарул-виқоя» устида ёзилган кўп сонли шарҳларни ҳам назарда тутадиган бўлсак, унда Ҳидоя ва унинг қисқартирилган матнлари устида ёзилган шарҳлар сони 50 тадан ошади. Қуръони каримдан кейин ислом ҳуқуқининг асосий манбаларидан бири бўлмиш, Бухорийнинг «ал-Жомийус-саҳиҳ» китоби бўйича, Броккелман «Араб адабиёти тарихи» китобида ёзишича 43та шарҳ ёзилган ва Немис исломшунос олими Аҳлварднинг ёзишича, фақатгина Берлиндаги қўлёзмалар рўйхатига унинг 60 та шарҳи киритилган.⁷ Айтиш мумкинки, Бухорий асаридан кейин, Марғиновийнинг «Ҳидоя» асари, энг кўп шарҳга эга бўлган китоблардандир. Бу эса Ҳидоянинг қанчалик буюк илмий, амалий ва ҳаётий аҳамиятга молик эканлиги инкор қилиб бўлмайдиган далиллардан бири ҳисобланади.

Айтилганлардан яққол кўриниб турибдики, Ҳидоя китоби бугунги кунга қадар ислом ҳуқуқи бўйича барча соҳаларда ўз таъсирини ўтказиб келган ва фақиҳларнинг кўпчилиги, уларнинг мазҳабларидан қатъи назар, унга катта эътибор билан қараганлар. Шу сабабли унинг устидан жуда кўп шарҳлар ёзилиб, баъзан эса қисқартирилиб, қисқартмаси устидан ҳам кўп шарҳлар ёзилган.

⁵ Маълумот учун қаранг: Қориев О.А. Фарғона фикҳ мактаби ва Бурҳонуддин ал-Марғиновий. – Тошкент, Фан, 2009. – Б. 203-209.

⁶ Мустафо ибн Абдуллоҳ Румий алҳадис ҳанафий аш-шаҳир би Хожи Халифа. Кашф аз-зунун ‘ан асмо’ ал-кутуб ва-л-фунун. // 2 жилдли. – Ж: II. – Макка: Мактаба ал-файсалийя, 1981. – Б. 1356.

⁷ Brockelmann C. Geschichte der arabischen Litteratur. // 3 жилдли. – Weimar-Berlin: Ҳай’а ал-мисрийя, 1898-1993.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, Бурҳониддин Марғиноний мусулмон ҳуқуқшунослиги тарихида чуқур из қолдирган, саккиз асрдан буён дунё ҳуқуқшунослари диққатини ўз Ватани Марғилон, Фарғона, Ўзбекистонга жалб этиб келган буюк аллома ва иқтидорли фақиҳдир. Унинг шоҳ асари “Ҳидоя” ҳозирги кунгача нодир фикҳий асар сифатида ўз аҳамиятини сақлаб келмоқда.

References:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 72-сессиясидаги нутқи // Ma'rifat, 2017 йил, 20 сентябрь.
2. Соид Бектош. Таҳқиқ ал-Ҳидоя. . – Ж:I. – Мадина ал-Мунаввара: Дор ас-сирож, 2019. – Б.7.
3. Одил Қориев. “Бурҳонуддин ал-Марғиноний - ҳуқуқшунос” / «Шарқшунослик» тўплами. –Т., 1993й. №4. – Б.71-75.
4. Dr. Antmamat Kariev. Burhaneddin el-Merginânî'nin “el-Hidâye” isimli eseri ve hukuk ilmindeki yeri // Orta Asya alimlerinin islam medeniyetine katkıları: Kongreler dizisi (10-12 Ekim 2018 Bişkek / Kirgizistan). – 11s.
5. Маҳмуд ибн Сулаймон ал-Кафавий. Мунтахаб а'лом ал-ахёр фи табақот ҳанафий ал-мухтор. – Т.: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти Қўлёзмалар фонди // Қўлёзма № 91. – В. 98^б–155^а
6. Муҳаммад Абдулҳай ал-Лакнавий. Ал-Фаво'ид ал-баҳиййа фи тарожим алҳадис ҳанафиййа» / Аҳмад аз-За'бий таҳрири остида. 1-нашри. – Байрут: Дор ал-арқам ибн ал-арқам, 1418/1998. – Б. 201.
7. Бартольд В.В. История Туркестана // Бартольд В.В. Соб.соч. в 9 т. Т. II. Ч.I. М., 1963. – С.250.
8. Лыкошин Н.С. Автор Хидаи // Туркестанские ведомости. 1907. № 106. – С. 64.
9. Муҳаммад Абдулҳай Лакнавий. Ал-Фавоидул-баҳиййа фи тарожим ал-ҳанафиййа / Аҳмад аз-За'бий таҳрири остида. 1-нашри. – Байрут: Дорул-арқам ибн ал-арқам, 1418/1998. – Б. 223.
10. Маҳмуд Ҳасаний. Ал-Марғинонийнинг «Ҳидоя» асари ва унга ёзилган шарҳлар. Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2000. – Б. 45.
11. ЎзР ФА ШИ Қўлёзмалар хазинаси, инв № 4624, №5748.
12. Акмалиддин Бобартий. ал-Иноя шарҳ ал-Ҳидоя. -- Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмиййа, 1971 й. – Б. 8.
13. Мажид Хаддурий, Херберт Ж.Лебисни. Исломда ҳуқуқ. – Техрон-Нью Йорк, 1958. – Б. 82.
14. Қориев О.А. Фарғона фикҳ мактаби ва Бурҳонуддин ал-Марғиноний. – Тошкент: Фан, 2009. – Б. 203-209.
15. Мустафо ибн 'Абдуллоҳ Румий алҳадис ҳанафий аш-шаҳир би Хожи Халифа. Кашф аз-зунун 'ан асмо' ал-кутуб ва-л-фунун. //2 жилдли. – Ж:II. – Макка: Мактаба ал-файсалиййа, 1981. – Б. 1356.
16. Brockelmann C. Geschichte der arabischen Litteratur. // 3 жилдли. – Weimar-Berlin: Ҳай'а ал-мисриййа, 1898-1993.